

I.A. ІЩЕНКО. СПЕЦІАЛЬНІ ОЗНАКИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ, СУТНОСТІ ТА ЇХ СПІВВІДНОШЕННЯ

Досліджуються такі спеціальні ознаки правового регулювання як формалізація, системність та результативність. Автор вивчає сутність цих ознак, встановлює їх роль у функціонуванні загальної системи правового регулювання, надає комплексну характеристику їх взаємозв'язку.

Ключові слова: *правове регулювання, суспільні відносини, правові норми, система законодавства.*

Исследуются такие специальные признаки правового регулирования как формализация, системность и результативность. Автор изучает сущность этих признаков, устанавливает их роль в функционировании общей системы правового регулирования, дает комплексную характеристику их взаимосвязи.

Ключевые слова: *правовое регулирование, общественные отношения, правовые нормы, система законодательства.*

The article examines such special features of legal regulation as formalization, consistency, and effectiveness. The author studies the nature of these features, establishes their role in the functioning of the general system of legal regulation, provides a comprehensive description of their relationship.

Key words: *legal regulation, public relations, law, legal norms, legal system.*

Активні процеси трансформації правової системи сучасної України, які пов'язані не лише з її становленням як правової держави, але й з поступовим формуванням того, що С.Максимов влучно описує поняттям «правове суспільство» (цим поняттям він визначає таке суспільство, де «всі підкоряються праву, але не заради самого підпорядкування, а заради можливості виражати свої думки, приймати власні рішення, почувати себе самостійним і незалежним від волі можливо-владців»¹), передбачають підвищення наукового інтересу до проблем правового регулювання, яке складає невід'ємну частину формування і розвитку правової системи. У зв'язку з чим у сучасній науці теорії держави і права, яка поступово набуває статусу «загального праводержавознавства»², постає проблема комплексного визначення загального поняття правового регулювання, що дозволило б максимально чітко відмежувати його від інших типів соціального регулювання, і водночас – пояснити специфіку співвідношення різних видів соціального регулювання. Одним з ключових наукових завдань у цьому процесі є встановлення загальних та спеціальних ознак (властивостей) правового регулювання, які власне й складають теоретико-методологічну основу для визначення й дослідження феномена правового регулювання. При цьому, якщо загальні ознаки правового регулювання вже ставали предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних юристів, то система спеціальних ознак правового регулювання все ще потребує на свого всебічного аналізу.

Актуальність вивчення спеціальних ознак правового регулювання та їх системних зв'язків зумовлюється декількома причинами. По-перше, необхідно наголосити на тому, що саме аналіз спеціальних ознак правового регулювання робить істотний внесок у розв'язання проблеми співвідношення реального та належного

у процесі розвитку, і головне – функціонування права, яку І.Тімуш справедливо окреслює як одну з основних та найбільш актуальних філософсько-правових проблем сучасності³. Дійсно, саме у процесі правового регулювання відбувається юридичний вплив права на суспільні відносини, які власне і перетворюють право не лише на певну формальну або формалізовану у юридичних нормах об'єктивність, але й на чітко визначену соціальну реальність, яка трансформує соціальні відносини, впливає на їх розвиток, сприяє досягненню суспільно значимих цілей і цінностей. За цієї причини, вивчення спеціальних ознак правового регулювання дозволяє краще зрозуміти не лише процес реалізації права (який має незаперечну актуальність для всіх без виключення галузевих юридичних наук), але специфіку його безпосереднього юридичного впливу на суспільство. По-друге, не можна не відмітити й того, що аналіз спеціальних ознак правового регулювання є необхідним елементом загальнотеоретичних досліджень феномена правового регулювання як такого. Дійсно, якщо вивчаючи основні ознаки правового регулювання вся увага концентрується насамперед навколо його державної забезпеченості, то у разі звернення до спеціальних властивостей правового регулювання, ми отримувемо змогу дослідити безпосередній механізм юридичного впливу права на ті чи інші суспільні відносини. Зазначена перспектива має виняткову актуальність та значення з огляду на те, як зазначає О. Скрипнюк, що правова держава – це не просто сукупність загальних теоретично-правових принципів, але й певна реальність, що відображається через такі показники як ефективність та результативність правового регулювання⁴. По-третє, лише через звернення до визначення поняття, сутності та характеристик спеціальних властивостей правового регулювання утворюється необхідний теоретико-методологічний фундамент для реконструкції системи ознак правового регулювання в цілому, адже ця система має декілька елементів, одним з яких є спеціальні ознаки правового регулювання. З огляду на зазначене аналіз обраної теми видається актуальним і важливим науково-теоретичним завданням сучасної науки теорії держави і права.

Ставлячи за мету нашої статті комплексний аналіз поняття, сутності та співвідношення спеціальних ознак правового регулювання, ми повинні вирішити такі конкретні дослідницькі завдання: а) визначити систему спеціальних ознак правового регулювання; б) розкрити сутність цих ознак; в) виявити їх роль у загальному процесі правового регулювання.

Усталений у науці теорії держави і права підхід до аналізу спеціальних ознак правового регулювання передбачає визначення трьох елементів, що входять до даної групи. Це такі ознаки як: формалізація правового регулювання, його системність та результативність. Щоправда, у цілому ряді праць з теорії права можна зустріти й інші спеціальні ознаки. Так, на думку окремих фахівців, до спеціальних ознак правового регулювання слід відносити його зв'язок з правовою поведінкою, яка, у свою чергу, тлумачиться як перетворення внутрішнього стану людини у діяльність по відношенню до соціально значущих об'єктів, яке відбувається під прямим або побічним впливом права (держави), і одночасно як сукупність реальних вчинків, які відповідають вимогам правових норм⁵. Не заперечуючи цієї ідеї в цілому, слід тим не менш зазначити, що вказаний зв'язок з правомірною поведінкою, на нашу думку, становить не якусь одну спеціальну або загальну властивість правового регулювання, а відображає правову сутність цього процесу, оскільки одним з головних результатів правового регулювання, поряд з урегульованістю та упорядкуванням певних суспільних відносин (які є предметом правового регулювання), є саме забезпечення правомірної поведінки тих суб'єктів, на яких розповсюджується дія права. Тому, не вдаючись до суперечок

щодо переліку і класифікації тих ознак, які можуть бути визнані спеціальними по відношенню до правового регулювання, зупинимось на аналізі лише тих трьох, які практично не піддаються сумніву сучасними теоретиками права.

Не викликає сумніву, що однією з перших серед цих спеціальних ознак слід назвати притаманну правовому регулюванню формалізацію. Щоправда, її зміст може тлумачитись в різний спосіб. На думку одних дослідників, формалізм правового регулювання полягає насамперед у тому, що норми права мають загальну спрямованість, що змушує творців правових норм свідомо абстрагуватись від певних конкретних ознак, які так чи інакше притаманні соціальній реальності. Більше того, для переважної кількості правових норм характерне визначення загального предмета, на який спрямовується правове регулювання, або ж загальних правил, що застосовують до цілого ряду осіб. Причому цей ряд осіб може бути максимально узагальненим. Як приклад можна навести конституційні норми, що визначають права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Так, стаття 27 Конституції України вказує: «Кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань». До речі, про важливість такого узагальнення для регулювання інституту прав і свобод людини і громадянина пише О. Пушкіна⁶. У цьому ж сенсі заслуговує на увагу і позиція А. Головіна, який пов'язує застосування узагальнення у процесі правового регулювання із забезпеченням правового принципу рівності, який у свою чергу має прямий стосунок до свободи від дискримінації за ознаками статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, соціального походження, майнового, станового або іншого становища, народження або інших обставин⁷. Така можливість узагальненого сприйняття як регульованих правом суспільних відносин, так і тих суб'єктів, на яких поширюється дія правових норм пояснюється тим, що одним з основних засобів творення правових норм є генералізація, яка засновується на узагальненні певних однотипних відносин, для яких встановлюються конкретні норми правового регулювання.

На відміну від цього, чимало сучасних юристів вважають, що сутність ознаки формалізації або «формалізованості» слід вбачати у тому, що у процесі правового регулювання при реалізації правових норм ураховуються одні соціальні факти та не враховуються інші⁸. Як приклад можна навести норми чинного Закону України «Про громадянство України» стаття 9 якого чітко встановлює, що умовами прийняття до громадянства України є: 1) визнання і дотримання Конституції України та законів України; 2) подання декларації про відсутність іноземного громадянства (для осіб без громадянства) або зобов'язання припинити іноземне громадянство (для іноземців); 3) безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років; 4) отримання дозволу на імміграцію; 5) володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування (ця умова не поширюється на осіб, які мають певні фізичні вади – сліпі, глухі, німі); 6) наявність законних джерел існування (ця умова не поширюється на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні). Водночас у статті 6 цього закону серед підстав набуття громадянства України вказано, що воно набувається: 1) за народженням; 2) за територіальним походженням; 3) внаслідок прийняття до громадянства; 4) внаслідок поновлення у громадянстві; 5) внаслідок усиновлення; 6) внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування, влаштування дитини в дитячий заклад чи заклад охорони здоров'я, в дитячий будинок сімейного типу чи прийомну сім'ю або передачі на виховання в

сім'ю патронатного вихователя; 7) внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки; 8) у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини; 9) внаслідок визнання батьківства чи материнства або встановлення факту батьківства чи материнства; 10) за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України. При цьому наявність або відсутність зазначених правових відносин між державою і людиною, яка власне і фіксується у понятті громадянства, не залежить від таких важливих соціальних ознак як расова чи етнічна приналежність, гендер, соціальний статус, рівень освіти, політичні орієнтації, партійна приналежність, фінансовий стан, релігійна ідентифікація, територія проживання, стан здоров'я тощо. Теж саме можна проілюструвати й на прикладі статті 39 Господарського кодексу України, яка регулюючи права споживачів, встановлює, що споживачі, які перебувають на території України, під час придбання, замовлення або використання товарів (робіт, послуг) з метою задоволення своїх потреб мають право на: державний захист своїх прав; гарантований рівень споживання; належну якість товарів (робіт, послуг); безпеку товарів (робіт, послуг); необхідну, доступну та достовірну інформацію про кількість, якість і асортимент товарів (робіт, послуг); відшкодування збитків, завданих товарами (роботами, послугами) неналежної якості, а також шкоди, заподіяної небезпечними для життя і здоров'я людей товарами (роботами, послугами), у випадках, передбачених законом; звернення до суду та інших уповноважених органів влади за захистом порушених прав або законних інтересів. Тобто у даному випадку у процесі правового регулювання застосовується загальне поняття «споживач», яке абстрагує від людини лише її якості як споживача, не беручи при цьому до уваги всі інші її якості, що можуть становити виняткову значущість у загальному соціальному аспекті.

Утім, на нашу думку, між двома наведеними способами визначення поняття правової формалізації немає принципової суперечності, що дозволяє тлумачити їх не як два протилежні підходи, а виключно як два способи визначення даної ознаки правового регулювання. Справді, правова формалізація, як необхідна властивість правового регулювання, може забезпечуватись як шляхом генералізації, коли визначається певний загальний тип суспільних відносин, які регулюються даною групою правових норм, так і шляхом абстрагування одних характеристик, які притаманні об'єктам або суб'єктам правового регулювання, від інших. Причому у випадку генералізації мова може вестись як про визначення певного пріоритетного для даного правового регулювання типу суспільних відносин, так і про встановлення певного загального суб'єкта, що виступає носієм передбачених законом, прав, свобод, обов'язків, повноважень тощо. Вище ми вже наводили приклад із застосування такого поняття як «людина» або «громадянин» у чинному конституційному законодавстві як України, так і інших держав, яке має чи не найвищий рівень генералізації (при цьому, говорячи, наприклад, про конституційно-правовий статус людини, слід усвідомлювати, що це поняття є родовим по відношенню до поняття конституційно-правового статусу громадянина⁹). Утім, так само можна згадати й те, що для значної кількості правових норм ця генералізація стосується визначення певного типу суспільних відносин. Наприклад, у пункті 1 статті 1 Податкового кодексу України зазначається, що Податковий кодекс України регулює відносини, що виникають у сфері справляння податків і зборів, зокрема, визначає вичерпний перелік податків та зборів, що справляються в Україні, та порядок їх адміністрування, платників податків та зборів, їх права та обов'язки, компетенцію контролюючих органів, повноваження і обов'язки їх посадових осіб під час здійснення податкового контролю, а також

відповідальність за порушення податкового законодавства. Так само у Кодексі адміністративного судочинства України зазначається, що юрисдикція адміністративних судів поширюється лише на ті правовідносини, що виникають у зв'язку з здійсненням суб'єктом владних повноважень владних управлінських функцій, а також у зв'язку з публічним формуванням суб'єкта владних повноважень шляхом виборів або референдуму. Водночас, у цілому ряді випадків для правового регулювання важливо встановити не тільки ті чи інші суспільні відносини, але й сторони, що вступають у дані відносини. У такому разі юридична формалізація спрямовується на визначення певних характеристик, які є найбільш значимими для даного виду суспільних відносин і відповідно – для даного різновиду правового регулювання. Скажімо, до таких характеристик можна віднести здійснення підприємницької діяльності, наявність статусу державного службовця тощо.

Наступною важливою спеціальною ознакою правового регулювання є його системність. У цьому аспекті доцільно навести слова визаного вітчизняного фахівця в галузі теорії держави і права М. Цвіка, який пише: «Слід визнати, що більша частина нормативних положень у вигляді звичаїв, моралі, релігійних установок тощо формується, розвивається і втілюється в життя стихійно, на основі саморегулювання. Вони реалізуються завдяки певним переконанням, через звичку, моральний вплив»¹⁰. На відміну від цього, право охоплює собою всі відносини, що є його предметом його регулювання. При цьому саме право не лише діє на декількох рівнях (це може бути рівень конституції, законів або підзаконних нормативно-правових актів, між якими встановлюється чіткий зв'язок і відповідність, що зокрема проявляється в ієрархії нормативно-правових актів), але й забезпечує визначеність всіх типів правових відносин, які виникають у процесі правового регулювання. Зокрема, якщо йдеться про певне право людини вимагати від держави вчинення певних дій (наприклад відшкодування завданої шкоди, здійснення правосуддя, задоволення певних соціальних вимог, які гарантуються на чинному законодавстві, забезпечення законних інтересів людини тощо), то цьому праву обов'язково кореспондує відповідний обов'язок уповноважених органів державної влади, їх службових та посадових осіб. Наприклад, відповідно до норм статті 19 Закону України «Про звернення громадян», органи державної влади і місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форм власності, об'єднання громадян, засоби масової інформації, їх керівники та інші посадові особи в межах своїх повноважень зобов'язані: об'єктивно, всебічно і вчасно перевіряти заяви чи скарги; у разі прийняття рішення про обмеження доступу громадянина до відповідної інформації при розгляді заяви чи скарги скласти про це мотивовану постанову; на прохання громадянина запрошувати його на засідання відповідного органу, що розглядає його заяву чи скаргу; скасовувати або змінювати оскаржувані рішення у випадках, передбачених законодавством України, якщо вони не відповідають закону або іншим нормативним актам, невідкладно вживати заходів до припинення неправомірних дій, виявляти, усувати причини та умови, які сприяли порушенням; забезпечувати поновлення порушених прав, реальне виконання прийнятих у зв'язку з заявою чи скаргою рішень; письмово повідомляти громадянина про результати перевірки заяви чи скарги і суть прийнятого рішення; вживати заходів щодо відшкодування у встановленому законом порядку матеріальних збитків, якщо їх було завдано громадянину в результаті ущемлення його прав чи законних інтересів, вирішувати питання про відповідальність осіб, з вини яких було допущено порушення, а також на прохання громадянина не пізніше як у місячний термін довести прийняте рішення до відома органу місцевого самоврядування, трудового колективу чи об'єднання

громадян за місцем проживання громадянина; у разі визнання заяви чи скарги необґрунтованою роз'яснити порядок оскарження прийнятого за нею рішення; не допускати безпідставної передачі розгляду заяв чи скарг іншим органам; особисто організувати та перевіряти стан розгляду заяв чи скарг громадян, вживати заходів до усунення причин, що їх породжують, систематично аналізувати та інформувати населення про хід цієї роботи.

Більше того, в процесі правового регулювання завжди передбачається наявність спеціальної системи засобів, а також спеціальних правових механізмів, які дозволяють гарантувати стабільність, неупередженість, і головне – законність правового регулювання. Тобто у разі, якщо одна зі сторін, що залучені до процесу правового регулювання порушує норми чинного законодавства (як через певну діяльність, так і у формі бездіяльності), інша сторона завжди має у своєму розпорядженні відповідні засоби, які дозволяють повернути процес правового регулювання у чітко визначене нормативне русло. З іншого боку, ознака системності правового регулювання тісно пов'язана з формуванням і забезпеченням ефективного функціонування цілої інституціональної структури, яка дозволяє здійснювати правове регулювання починаючи від моменту розробки та прийняття правових норм, і закінчуючи їх безпосередньою реалізацією. Так, скажімо, конституційне закріплення права на правосуддя, реалізується через формування відповідної системи судових і правоохоронних органів, які забезпечують реалізацію даного права.

Нарешті останньою спеціальною ознакою правового регулювання, яке дозволяє його чітко відмежувати від інших видів соціального регулювання, є його результативність. Результативність правового регулювання включає у себе два основні елементи. По-перше вона означає, що застосовані для цього правові норми визначають ту модель поведінки, яка, за правило (у разі, якщо сама державна влада сприймається суспільством як легітимна, а отже її законодавство відображає основні суспільні потреби та інтереси в частині забезпечення та реалізації правового регулювання), сприймається громадянами нормальною й такою, що має дотримуватися як кожною окремо взятою особою, так і суспільством в цілому. По-друге, правові приписи вказують міру не тільки належної, але й повинної поведінки. Це означає, що порівняно з усіма іншими регулятивними нормами, що існують у суспільстві, правові норми реалізуються імперативно і не передбачають певної альтернативи щодо їх дотримання або недотримання, оскільки будь-яке невиконання правових норм, або їх порушення кваліфікується саме як правопорушення, яке тягне за собою обов'язкову юридичну відповідальність, що реалізується у тій або іншій формі залежно від суб'єкта вчинених протиправних дій, складу правопорушення, його тяжкості тощо.

Таким чином, узагальнюючи результати проведеного дослідження, можемо сформулювати наступні висновки. По-перше, основу системи спеціальних ознак правового регулювання становлять його юридична формалізованість, системність та результативність. Всі ці ознаки є взаємопов'язаними і корелюють як з універсальною властивістю державної забезпеченості правового регулювання, так і з природою самого права. Кожна з цих ознак дозволяє конкретизувати відмінності між правовим регулюванням та іншими видами соціального регулювання, а також більш повно охарактеризувати сутність процесу правового регулювання суспільних відносин. По-друге, кожна з окреслених спеціальних ознак має свою правову сутність та зміст. Так правова формалізація є необхідною властивістю правового регулювання, яка може забезпечуватись як шляхом генералізації, коли визначається певний загальний тип суспільних відносин, що регулюються даною

групою правових норм, так і шляхом абстрагування одних характеристик, які притаманні об'єктам або суб'єктам правового регулювання, від інших. Ознака системності правового регулювання розкриває свій зміст через формування спеціальної системи інститутів та засобів, а також спеціальних правових механізмів, які дозволяють гарантувати стабільність, неупередженість і законність правового регулювання. При цьому системність правового регулювання чітко пов'язана з його повнотою, яка виражається у відсутності «правового вакууму» в частині правової визначеності тих відносин, що є предметом правового регулювання. Нарешті результативність правового регулювання означає, що на відміну від інших типів соціального регулювання, правове регулювання завжди має конкретний результат, що може бути юридично оціненим, а у разі негативної оцінки (коли йдеться про неправомірну поведінку) обов'язково застосовуються передбачені законодавством засоби відновлення правопорядку та режиму законності. По-третє, подальші дослідження спеціальних ознак правового регулювання становлять один з пріоритетних та актуальних напрямків дослідження сучасної науки держави і права, оскільки вони уможливають побудову цілісної теорії правового регулювання, яка здатна адекватно висвітлити його роль і значення як у розвитку правової системи суспільства, так і в процесі триваючих в Україні суспільних трансформацій.

1. Максимов С. Про концепт «правове суспільство» // Право України. – 2010. – № 7. – С. 83. 2. Рабінович П. Пріоритетна функція загального праводержавознавства // Право України. – 2010. – № 1. – С. 25. 3. Тімуш І. Співвідношення реального та належного як філософсько-правова проблема // Право України. – 2010. – № 12. – С. 80-81. 4. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблем теорії і практики: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – С. 186-187. 5. Теорія права і государства: Учебник / Под ред. В. В. Лазарева. – М.: Право и закон, 2001. – С. 466. 6. Пушкіна О.В. Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення. – К.: Логос, 2006. – С. 65-69. 7. Головін А.С. Захист прав і свобод людини і громадянина при здійсненні правосуддя в рішеннях конституційного Суду України. – К.: Логос, 2011. – С. 13. 8. Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2009. – С. 210. 9. Скрипнюк О.В. Курс сучасного конституційного права України: академічне видання. – Х.: Право, 2009. – С. 198. 10. Цвік М. Праворозуміння (значення повторюваності суспільних відносин для його дослідження) // Право України. – 2010. – № 4. – С. 22.